

ВІДГУК

**офіційного опонента, доктора філософських наук, професора
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Ільїна Володимира Васильовича на дисертацію
Петінової Оксани Борисівни «Економічна людина
у соціально-філософському дискурсі», поданої на здобуття
наукового ступеня доктора філософських наук
за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії**

Проблема людини належить до найбільш складних у філософії. Починаючи з Платона, кожний мислитель намагався не лише подати своє розуміння людини, але й ствердити його в якості основного і визначального. В історії філософії можна виокремити ряд теоретично обґрунтованих типів людини: людина релігійна, людина метафізична, людина моральна, людина розумна, людина креативна, людина соціальна. І так можна продовжувати далі, оскільки існує цілий ряд інших визначень, вагомих і цілком відповідних сутності людини. Включаючи сучасну «віртуальну людину», закономірно породжену інформаційною епохою. Але поряд з цими визначеннями впродовж останніх двох з половиною століть в центрі соціально-гуманітарних, філософських студій знаходиться проблема «економічної людини». Причому дискусії стосовно неї не втрачають своєї гостроти і сьогодні. В силу чого дисертація О.Б. Петінової є вкрай актуальною і необхідною.

В першому розділі визначаючи основні характеристики «економічної людини», авторка акцентує увагу насамперед на економічній поведінці. У вузькому сенсі вона постає як сукупність соціально-комунікативних дій, спрямованих на раціональне використання ресурсів з метою отримання прибутку і узгодження господарської практики з ціннісно-нормативними установленнями суспільства шляхом переважно еквівалентної взаємної винагороди в процесі обміну. У більш ширшому значенні економічна поведінка визначається двома способами: по-перше, як сукупність соціально-комунікативних дій, спрямованих на раціональне використання ресурсів з метою життєзабезпечення на основі стосунків рівноцінного взаємообміну; по-друге, як система дій, вчинків, реакцій людини, що підкорюються її

світоглядним переконанням і виникають на триєдиній основі раціональності, прагматичної мотивації і установок на рівноцінну взаємну соціально-економічну винагороду.

Визначальною характеристикою «економічної людини», вказує дисертантка, є індивідуалізм. На її думку, на відміну від Дж. Мілля, який ввів в економічну систему поняття «індивідуалізм» та визначав його як систему організації промисловості, в якій ініціатива виходить від індивідів, Ф. Хайєк розглядає індивідуалізм на іншому рівні. Він вважає, що індивідуалізм обумовлює свободу та прогрес, і є необхідним, адже заперечує централізоване планування. Індивідуалізм - умова конкуренції, яка має важливе значення, хоча результат є непередбачуваними: для когось результати конкуренції принесуть задоволення, для інших – навпаки, розчарування.

В цьому контексті в роботі виокремлюється проблема «соціальної справедливості». Згідно Ф.Хайєку, справедливість слід оцінювати з точки зору самого процесу поведінки, а не кінцевого результату. Під справедливістю потрібно розуміти рівність всіх перед законом, який повинен мати загальний характер: влада державних органів управління повинна підкорюватись загальним правилам. А вимога соціальної справедливості як «зрівняльної справедливості» пояснюється бажанням втиснути ринковий механізм в схеми бажаного розподілу прибутків. Таким чином, програма «зрівняльної справедливості» та контроль держави над економікою є несумісним, оскільки носить вибірковий дискримінаційний характер. Ринок виконує пізнавальну функцію в процесі соціальної координації, це своєрідний «передавач» інформації для соціальних економічних суб'єктів. Він не може керуватись кимось «зверху», і не може стати соціальним інструментом державного маніпулювання для досягнення певних результатів. Ринок – це комунікативний процес, який потребує свободи, виконує функцію пошуку (розділ перший, підрозділ третій). В цьому і полягає його справедливість.

Заслуговує уваги аналіз моделі «економічної людини» в генезі економіко-філософських вчень. Зокрема, в історичній школі економіки модель

Ното економісус побудована не на визнанні дії об'єктивних економічних законів (як модель класичної школи), а на визнанні складного перетину різноманітних мотивів діяльності, умов господарювання, історичних, культурних, національних, морально-етичних контекстів. Так, у першому підрозділі другого розділу показано, що у «Національній системі політичної економії» Ф. Ліст, виявляючи недоліки англійської школи, підкреслював її «безпідставний космополітизм», який, на його думку, не визнає суті культурних особливостей і не враховує національних інтересів. «Бездушний матеріалізм» зважає лише мінові цінності та випускає з поля зору «моральні і політичні інтереси сьогодення і майбутнього і, що є важливим для філософа, продуктивні сили нації».

Доцільним є проведений авторкою детальний аналіз в цьому підрозділі поглядів К. Маркса на проблему «економічної людини». Конкретизація образу капіталіста в «Капіталі» К. Маркса пов'язана з поняттями «капіталіста-власника» і «функціонуючого капіталіста». Показано, що різниця між ними - це відмінність між пасивним і активним капіталістом, між більш абстрактною мотивацією власника капіталу і більш конкретною мотивацією функціонуючого капіталіста-управлінця. Роботи К. Маркса свідчать про його цілеспрямовану критику капіталістичної системи виробництва, яка, на його думку, перешкоджає розвитку людини. Класові відношення найбільше спотворюють, хоча і замасковано, але разом з тими найбільш конкретно, а, отже, і найбільш реальний розвиток. Тим самим, модель людини підпорядкована теоретико-методологічній концепції, в рамках якої від абстрактного до конкретного аналізується соціальний суб'єкт простого і капіталістичного товарних виробництв, показується відмінність абстрактного товаровиробника і класового індивіда. Людина послідовно розглядається як представник роду; як суспільний індивід; власне індивід загального товарного виробництва; класовий індивід (капіталіст або найманий робітник); особистість як конкретний прояв індивідуальності класового індивіда.

Аналіз історії формування проблеми «економічної людини» засвідчив, вказується в дисертації, що еволюція соціально-філософської думки в її єдності з економічною теорією пов'язана з поглибленням інтересу до суб'єкта соціально-економічної взаємодії, дослідженню проблем, що стосуються природи і суті, співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в соціально-економічних відносинах, їх впливу на суспільний розвиток крізь призму поведінки, інтересів, мотивів, ціннісних орієнтацій, соціальної відповідальності економічної людини. У соціально-філософському дискурсі фокус досліджень все більше зосереджується на пошуку етико-моральних аспектів господарювання, економічної поведінки, що ґрунтуються на ідеалах соціальної справедливості. Об'єктом аналізу відомих мислителів - філософів та економістів стає соціально обумовлений економічний стимул, в якому відбивається історична конкретність умов діяльності економічного соціального суб'єкта.

Виокремлення в другому підрозділі другого розділу проблеми «мотивації» як стимулу для економічної людини в її індивідуальній діяльності показало, що свою роль в мотивації відіграють державні та громадські інститути, які стримують людину від неправових і аморальних дій, а також домовленості у вигляді контрактів, грошові заохочення і моральні стимули. У мікроекономічній теорії суспільного блага особистий інтерес «вбудований» в мотиваційні механізми і «працює» на загальну користь. До суспільних благ відносять норми, які вигідні для всіх (правила дорожнього руху, виплата податків) і яких дотримуються всі, за винятком так званих «безбілетників», що ухиляються від цього, але загальної благополучної картини не спотворюють, так як її забезпечують сумлінні учасники. Загалом, егоїстичний мотив залишається пріоритетним, але розуміється в широкому значенні слова. Це цивілізовані модифікації «грубої природної властивості» – від гри в альтруїзм до щирої прихильності до такого прояву людяності в економічних відносинах. Теорії «мотивації» ґрунтуються на дослідженні стимулів, що викликають відповідну реакцію споживання. Сюди включається широкий спектр

різнопланових факторів, від яких залежить ефект переломлення в свідомості споживача спонукальних мотивів. Це прагнення до задоволення потреб, попит, тенденції його змін, трансформація цінностей, переваг, тощо.

В якості позитивного аспекту дисертації відзначимо введення авторкою критики моделі «економічної людини», зосереджені на її недоліках. Серед основних альтернативних підходів прийнято виділяти австрійську школу, посткейнсіанство, інституціоналізм, поведінковий напрямок, радикальну економічну теорію. Перераховані підходи, вказує авторка, розрізняються за моделями поведінки людини та обумовлюються спеціалізацією. Моделі, пов'язані з теорією фінансів та ринків, характеризуються більш сильною «кількісною» мотивацією і значною економічною раціональністю, ніж моделі, пов'язаних з теорією особистого споживання.

Проведений в другому розділі аналіз показав, що альтернативні дослідницькі підходи значно відрізняються один від одного за деякими аспектами. Так, посткейнсіанці займаються, насамперед, специфічно макроекономічними проблемами, наприклад, ліквідністю. Деякі з них підкреслюють роль економічної уяви, непередбачуваності поведінки, що впливає з уявлень людини про майбутнє. Інституціоналісти аналізують звичні форми поведінки людини, які склалися в минулому. Неоавстрійська школа не визначає існування специфічно макроекономічних проблем і відстоює позицію крайнього методологічного індивідуалізму. При цьому, крім основних альтернативних підходів, існують інші різновиди моделей людини, не оформлені в самостійні дослідницькі підходи, хоча і вони представляють значний теоретичний інтерес.

В третьому розділі заслуговує уваги акцент О.Б. Петінової на тому, що етика «розумного егоїзму» є фундаментом теоретико-методологічної концепції економічного лібералізму А. Сміта. Особливість його моделі «економічної людини» в тому, що в ній природні егоїстичні прояви компенсуються корисними для суспільства моральними якостями. Класична модель егоїстичної людини як виробника благ, природні вільні прояви якої у

відносинах з іншими і досягненні власної вигоди обмежуються совістю, традиціями, нормами, заснована на широкому допущенні мотиваційної ролі своєкорисливого інтересу й ідеалізації збігу особистої користі з суспільною. Класична ліберальна модель «економічної людини» А. Сміта, що ґрунтується на просвітницькому трактуванні принципу «розумного егоїзму», представляє суб'єкта господарювання, який в подальшому визначив економічну політику західноєвропейської цивілізації.

Дисертантка зазначає, що у теоріях соціального лібералізму і утилітаризму раціональний суб'єкт стає перед проблемою вибору між доступними засобами досягнення бажаного особистого і суспільного корисного результату. У консеквенціональній моралі цінність вибору та дії індивіда визначаються цінністю отриманих результатів, статистикою витрат і загального прибутку, безвідносно до суб'єктивних мотивів, установок, обставин і умов дії. Модель «економічної людини» історичної школи доповнюється і забарвлюється історичними, культурними, національними, етичними подробицями умов господарювання. Її представники в цілому брали під сумнів універсальність економічного розвитку, законів виробництва, обміну і розподілу. У мейнстрімі економічної теорії, який дослідники часто позначають як «неокласичний синтез», сформувалася модель економічної людини з такими компонентами, як сукупність необмежених потреб в ситуації обмежених ресурсів, переваг та обмежень, необхідність вибору, здатність до оцінки альтернативних благ на підставі їх взаємозамінності, мотивація, інформація та раціональність. Концепція раціональної, поінформованої, цілеспрямованої людини, що вміє здійснювати розумний вибір, є затребуваною в теоріях про вільне конкурентне суспільство. Потреби суб'єктів господарювання залежать від мети діяльності: споживач прагне до задоволення своїх потреб, підприємець до прибутку, держава – до народного добробуту. До когнітивних елементів неокласичної моделі економічної людини-максимізатора корисності відносяться раціональність як основа

вибору і знання як повна поінформованість про можливості та умови досягнення мети.

Продуктивним є проведений в четвертому розділі дисертації аналіз вітчизняних досліджень по проблемі «економічної людини». Суперечки українських економістів, вказує авторка, стосуються логіки дослідження, співвідношення ідеального та емпіричного в моделях, коректності формального економічного аналізу, знання про причинні зв'язки реальних економічних явищ, правомірності припущень, можливості передбачення очікувань людей в мінливих економічних умовах, в умовах недосконалого знання, неповного контролю, ризику помилок тощо. Примітним є те, що в цих суперечках увага економістів зосереджується на поведінкових моделях. У них же величезного значення надається можливості максимізації цільових функцій економічних суб'єктів. Можливості максимізації пов'язані із загальною обізнаністю економічних суб'єктів, які приймають рішення в реальних умовах, коли неможливо виключити чинник невизначеності.

В період трансформацій у всіх сферах соціального буття зразки поведінки людини, які були в цілому звичними для суспільства, змінюються. Виникає розрив між образом людини традиційного типу та потребами суспільства в людині «нового зразка», яку авторка називає «ною економічною людиною». Традиційний соціальний тип ще існує (переважно, це люди старшого покоління), однак виникають нові економічні умови, в яких колишні риси особистості, на формування яких була націлена вся система освіти та виховання в державі, стають не актуальними, заважають та стають перешкодою в процесі самоактуалізації та самовизначення в житті. Дійсно, риси характеру, які у свій час допомагали пристосуватись до існуючих тоді соціальних умов, сьогодні не відповідають потребам економіки, й економічний розвиток відбувається швидше, ніж формування характеру, ніж реакція інститутів освіти й виховання на такі зміни; розрив між еволюцією економічною та еволюцією психологічною й поведінковою призводять до того, що в процесі звичайної економічної діяльності потреби як особистості,

так і суспільства вже не задовольняються. Все це говорить про необхідність ствердження «нової людини», яка є, на думку авторки, насамперед економічною.

Окремо потрібно зазначити залучення дисертанткою до поставленої в дослідженні проблеми досягнень соціокультурної міфології. Соціальна міфологема структурує інтерсуб'єктну взаємодію, визначає соціально-нормативні настанови. Вона спрямована на розуміння існуючих у спільноті цінностей і правил поведінки, віддзеркалює проблеми сучасного суспільства, пояснює принципи гармонійного співжиття, правила міжособистісних взаємин. Сьогодні активно створюються мультфільми, у яких дається пояснення цінностей і настанов у спільноті. Архетипна міфологема існує як вияв колективного несвідомого і базується на народних казках і думках. У ній віддзеркалюється код людської культури, який у такий спосіб зберігає і передає найбільш важливі події та істини. Ідентична міфологема розкривається через наявні спільні традиції та ідеї як ознака належності до певної спільноти. Це показується в різних варіантах, наприклад, у втіленні американської мрії («Американська історія: скарби острова Манхеттен»), в історії про міфологічних багатирів, («Альоша Попович і Тугарин Змій»). Нарешті, економічна міфологема покликана пояснити економічні знання суспільства (багатство-бідність, праця, гроші, покупки, бізнес, капітал) і досвід економічної поведінки. Наприклад, перші знання про гроші діти отримують завдяки Матроскіну з мультфільму «Канікули в Простоквашино», а про жадібність і скупість – через образ дядечка Скруджа Магдака. Соціокультурні настанови щодо функції грошей формують образ «економічної людини». Тому молоде покоління потребує економічних знань для розуміння особливостей ринкової поведінки.

Кожен народ і кожна нація продукує свої міфологеми, що фіксують у раціональних та ірраціональних формах соціально-економічні архетипи й породжують масові очікування, уявлення та орієнтації. Наприклад, такий феномен, як «американська мрія» (мрія про краще життя, уявлення про

Америку як країну рівних і необмежених можливостей). Те ж саме має пряме відношення до України, яка повинна формувати свою «українську мрію», що має надзвичайно важливе виховне значення.

В дисертації піднято цілий ряд інших важливих проблем по темі дослідження, розглянуто досить багато дотичних питань стосовно проблеми «економічної людини». Разом з тим робота не позбавлена дискусійних положень, які вимагають уточнення і більш детальної конкретизації.

1. У другому підрозділі першого розділу розглядається полідисциплінарне теоретико-концептуальне підґрунтя вивчення homo economicus у соціально-філософському дискурсі, і зазначається, що в питанні розрізнення економічної діяльності та економічної поведінки можна прослідкувати різні підходи, де їх як ототожнюють, так і пропонують різні дефініції. Однак, не зовсім зрозуміло, яка стратегія – ототожнення чи розрізнення – обрана в дисертації.

2. В роботі говориться про необхідність формування страхової культури homo economicus, і відкриття накопичувальних страхових програм для молоді. Але питання страхування має давню історію, а в тексті немає належних прикладів. Яким чином авторка пропонує адаптувати людей, зокрема більш старшого віку, до соціальної ролі «нової економічної людини»? І чи повинен цю роль сьогодні виконувати кожен?

3. В тексті зустрічається ряд посилань на так званий «Компендіум соціальної доктрини церкви». Чому обраний саме цей документ і яке відношення він має до проблеми «економічної людини»?

4. В роботі значна увага приділяється питанням соціального підприємництва, розкривається його філософія. Але в роботі немає достатньої оцінки сучасного стану соціального підприємництва в Україні. Хоча частково про це згадується у тексті.

5. В останньому розділі дисертації наголошується на необхідності комплексно підходити до проблеми формування економічної культури та інтегрувати економічний компонент в навчання більш суттєво. Зокрема, доповнити зміст навчання загальної економічної освіти темами «Закони

грошей», «Фінансове забезпечення життя», «Фінансове інтернет-шахрайство тощо». Постає питання: Ви пропонуєте ознайомлювати дітей в початкових класах з такими досить складними і специфічними проблемами? Адже вивчення цих проблем потребує попередньої фахової підготовки.

В роботі зустрічається ряд неточностей. Зокрема, С. Мочерний – не філософ, а економіст, і не Албакін, а Абалкін, та ряд інших. Однак це не знімає наукової вагомості дисертації.

Разом з тим висловлені критичні зауваження стосовно дискусійності ряду положень не знімають теоретичної вагомості і новизни поданої на захист дисертаційної роботи О.Б. Петінової. Друковані праці авторки дисертації повністю розкривають всі аспекти поставленої проблеми, виявляють її актуальність та змістовну цілісність. Виконане на високому науковому, методологічному рівні, репрезентоване дисертаційне дослідження розкриває ряд вагомих теоретичних і світоглядних проблем, що, без сумніву, стане умовою подальшого творчого розвитку соціально-філософських дискурсів стосовно концепції «економічної людини». Позиція дисертантки демонструє новий аспект в дослідженні людини в контексті сучасних економічних реалій. Без сумніву, творчий доробок О.Б. Петінової буде реалізований в практичній, науковій та освітній діяльності, спрямованій на формування сучасних ціннісних орієнтацій у вітчизняній культурі філософського мислення. Аргументовані в дисертації теоретичні положення стануть вагомим доповненням в процесі викладання курсів соціальної філософії, економіки, культурології, методології наукового пізнання, філософської антропології, філософії економіки, інших гуманітарних дисциплін.

Автореферат дисертації відповідає п. 13 Постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів».

Дисертація Петінової Оксани Борисівни «Економічна людина у соціально-філософському дискурсі» відповідає Наказу МОН «Про затвердження вимог до оформлення дисертацій» № 40 від 12.01.2017р. та п. п.

9, 10, Постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів», тому її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософських наук зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Офіційний опонент,
доктор філософських наук, професор кафедри економічної теорії,
макро- та мікроекономіки Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

В.В. Ільїн

ПІДПИС ЗАСВІДЧУЮ
ВЧЕНИЙ СЕКРЕТАР
КАРАУЛЬНА Н. П.
19.06.20

